

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

ISSN:2459-1149

Article Type
Research Article

Received / Makale Geliş
28.09.2020

Published / Yayımlanma
30.11.2020

 <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2137>

 Ömer Tarkan TUZCUOĞULLARI

Gaziantep Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE

Citation: Tuzcuoğulları, Ö. T. (2020). Işık çalan oklar ve işlevleri üzerine bir değerlendirme. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(61), 3117-3122.

ISLIK ÇALAN OKLAR VE İŞLEVLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

ÖZET

Uzun bir dönem ok ve yay savaşlarda başrol oynamıştır. En ilkel silahlar arasında olmasına rağmen 16. Yüzyılın ortalarına kadar önemini hiç yitirmedi. Bazı medeniyetler ok ve yayı sürekli geliştirerek ordularının asırlarca hüküm sürmesini sağlamıştır. Bazen, çatışmalarda yakın muharebeye geçmeden savaşın sona ermesinde okların uzun menzile sahip olmasının katkısı büyüktür. Asya bozkır yaşantısında yapılan araç gereçlerin önemli bir bölümü hücum ya da savunma içgüdüleri ile ortaya çıkarılmıştır. Zira bu zor şartlardaki temel hedef hayatta kalabilmektir. İşte bu dönemin en etkili silahı olan okçulukta “ışık çalan okların” yeri büyüktür. Rütbeliler arasında haberleşme, diğer savaşçıların oklarına kılavuzluk yapma ve düşmanı ürkütmeye yönelik girişimler bu oklar sayesinde mümkündür. Bu çok önemliydi, çünkü Türk orduları ya da birlikleri çoğu zaman çevredeki milletlerin ordularından sayıca çok daha küçüktü. Özellikle haberleşme ve ürkütmeye yönelik psikolojik etkiler savaşın seyrini değiştirebilirdi. Bu makalede uzun bir süre Türk savaş sanatında büyük bir yer kaplayan okçuluğa değinilmiştir. Savaşçılara önemli katkılarda bulunan “ışık çalan okların” yapısal ve işlevsel yönleri literatürde incelenmiş, kaynaklardaki bilgiler ışığında açıklamalarla izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Okçuluk, Işık Oku, Çavuş Oku, Vızıldayan ok.

AN EVALUATION ON THE WHISTLING ARROWS AND THEIR FUNCTIONS

ABSTRACT

For a long time, bow and arrow played a leading role in wars. Although it is among the most primitive weapons, it never lost its importance until the middle of the 16th century. Some civilizations have constantly improved the bow and arrow, allowing their armies to rule for centuries. Sometimes the long range of arrows contributes greatly to the end of the battle without melee combat. An important part of the tools made in the Asian steppe life has been revealed by the instinct of attack or defence. Because the main goal in these difficult conditions is to survive. “Whistling arrows” have a great place in archery, which is the most effective weapon of this period. Communication among the ranks, guiding arrows of other warriors, and attempts to frighten the enemy was made possible by these arrows. This was very important because Turkish armies or troops were often much smaller in number than the armies of the surrounding nations. Especially the psychological effects of communication and terror could change the course of the war. In this article, archery, which has occupied a great place in Turkish martial art for a long time, has been mentioned. The structural and functional aspects of "whistling arrows", which made important contributions to warriors, have been examined in the literature and explained with explanations in the light of the information in the sources.

Keywords: Archery, Whistle Arrow, Sergeant Arrow, Buzzing arrow.

1. GİRİŞ

Dünya silah teknolojisi zamana bağlı olarak sürekli bir değişim içerisinde. İçinde bulunulan dönemin şartlarına göre, kullanılan malzeme ve teknikler geliştirilmiş, ihtiyaca göre işlevsel hale getirilmiştir. Bu anlamda; barutlu silahlar icat edilene dek “ok ve yay” dönemin en güçlü silahı olarak asırlarca önemini sürdürmüştür. Ok ve yay, uzun bir dönem hücumda ve savunmada orduların en çok kullandığı silah olarak görülmektedir. Zira yakın muharebelere geçmeden önce karşıdaki düşmanı zayıflatmak ve yavaşlatmak ok ve yay ile mümkündür. Bazı medeniyetler ok ve yayı geliştirmede ön plana çıkmışlardır. Bazıları da; çelikten yapıma esneme payı az olan çok güçlü yaylar, at üstünde kullanılması imkânsız insan boyunda yaylar ve metal destekli çift omurgalı kurulması çok zor fantastik yaylar ürettiler. Ancak, hiçbiri Eski Türklerden beri kullanılan gelen bileşik (kompozit, katışıklı, mürekkep, refleks) yaylar kadar fonksiyonel değildi. “Türkler, Orta Asya’dan Anadolu’ya, Anadolu’dan Balkanlar’a kadar uzanan coğrafya içinde, kendi savaş kültürüne ait olan ok ve yay özelliklerine, karşılaştığı kültürlerle ait olan ok

ve yay özelliklerini de katarak savaşlarda kullanmıştır.” (Gürgendereli, 2015). “Türklerin, tarih boyunca gösterdikleri askerî başarılarının geri planında yatan en önemli faktör, son derece gelişmiş bir silah teknolojisine sahip olmalarıdır. Bu konuda ön plana çıkan ilk örnek ok ve yaydır.” (Göksu, 2016a). Öyle ki, bu yaylar tüm bozkır medeniyetlerine yayılarak, o coğrafyanın en etkili silahı oldu ve yüzyıllarca hüküm sürdü.

Ok ve yay her ne kadar ilkel savaş aletleri olarak görülse de farklı uygulamalar bu aletlere amaca uygun işlevsellik kazandırdı. Yayların kullanım amaçlarına göre zayıf ya da güçlü olmasının yanı sıra oklarında yapısal özellikleri avcılıkta, savaşta ve sporda avantaj oluşturabiliyordu. “Oklar kayın-huş (eski kaynaklarda geçen kayın ağacının aslında huş ağacı olduğu düşünülmektedir), çam ağacı ve kamıştan yapılırdı. Daha sonraları çam kullanılmaya başlandı.” (Tuzcuoğulları, 2020). Okların uçları da (temren) zamana dayalı olarak gelişim göstermiştir. “Şüphesiz ok uçlarının üretimi toplumdaki kültürel gelişmelere uygun olarak gelişmekteydi. Başlangıçta taş ve kemik ok uçları üretilirken, tuncun bulunmasıyla tunç ok uçları, demirin kullanılmaya başlamasıyla demir ok uçları imal edilmeye başlanmıştı” (Durmuş, 2019). Bu sebeple olsa gerek, ok uçlarına “Demirden yapılmış anlamında “temürgen” yani temren adı verilmiştir.” (Koca, 2010).

Menzilde ve puta atışlarında kamıştan yapılmış hafif oklar, darp atışlarında temreni düz ve metal olan endamlı oklar, savaşta ise temreni üçgen ve metal olan oklar tercih ediliyordu. Kuşkusuz, ıslık çalan (vızıldayan, çavuş, haberci) oklarda yapısal olarak farklılıklar taşıyordu. Doğal olarak havada yol kat eden her şey hıza bağlı olarak, sürtünmeden kaynaklı ses çıkartır. ıslık çalan okların temren kısımlarındaki çeltikler ya da delikler bu sesi daha da güçlü hale getirir. Bu yapısal özellikler ona önemli ölçüde işlevsellik katıyordu. Haberleşme, ürkütme ve kılavuzluk (yön gösterme) gibi fonksiyonlar savaşçılara ayrıcalık kazandırmıştı. Pek tabii bu durum savaşçılar arasında haberleşmeyi kolaylaştırırken bazen de psikolojik olarak düşmanı etkilemek için kullanılıyordu.

“Türklerle özdeşleşen ıslık çalan veya vızıldayan okun ilk olarak Hunlar tarafından kullanıldığı” (Göksu, 2018) düşünülmektedir. Çin hükümdarlarının yazdırdığı eserlerde de (vakayinameler) Hunlar ile ilgili bahsederken; “Onlar, keçe çadırlarda oturur, sürü yetiştirir ve avlanırlar. Saldırganlıkları kalıtsaldır. Silahları yay ve ıslık çalan oklar, mızrak ve kılıçtır” (Chaliand, 2001) denilmektedir. Eberhard (1996), Hunları anlatırken “vızlayan (sesli) okları vardır” ifadelerini kullanır. Teoman’dan sonra Hunların başına geçen Mete, askeri düzenlemelerin yanında savaş stratejinde de yeni uygulamalarda bulundu. Bunlardan biri de ıslık çalan oklardı. Bu “Oklar en korkunç olanı idi. Türkler doludizgin giden at üzerinde her dört cihete isabetli ok atmakta mahir idiler.” (Kafesoğlu, 1992) der. Gumilev ise Li Ling’in 5000 kişilik ordusunu kovalayan Hunlar için; “Hun atlıları onlara yetişmeyi başardı, ıslık çalan tüylü oklar gün ışığı altında uçuşuyor ve kendilerine yeni kurbanlar buluyorlardı.” (Gumilev, 2002) diye anlatır. “Mete’nin icat ettiği oklar çok gelişkin silahlardı. Bunlar sayesinde büyük bir Türk ilhanlığı meydana getirebildi.”(Akkaya, 1943; Öngel, 2001). Aslında bu tüm Türk bozkır topluluklarını egemenliği altına almak, kararlılık ve iyi yönetimi gerektiriyordu. “McGovern, birlikler halinde hareketin bu ıslıklı oklar sayesinde vücuda geldiğini söylüyor. Böylece düzensiz savaştan düzenli savaşa geçilmişti.” (Ercilasun, 2009). Bu sayede Hunlar bozkırda çok uzun süre hüküm sürdüler.

Literatüre bakıldığında; Kişenko, Kohalmi, Gumilev, Chaliand, McGovern ve Eberhard gibi Türkolog ve tarihçiler ıslık çalan okların Hunlar tarafından kullanıldığı konusunda hemfikirdirler. Bununla birlikte, Ligetti, De Groot, Eberhard, bu okların ilk defa Mo-tun (Mete) tarafından kullanıldığını belirtmektedirler. Bu çalışmada; kaynakların verdiği bilgiler sayesinde ıslık çalan okların yapısı ve işlevsel yönleri incelenmiş, Türk savaş sanatına kattığı katkılar üzerine tartışmalar yapılarak yorumlanmıştır.

2. ISLIK ÇALAN OKUN YAPISI

“Genel olarak ok; gez, yelek, gövde ve temrenden oluşurken, gövde kendi içerisinde baş, göğüs, baldır ve ayak bölümlerine ayrılır. Okun bölümleri adeta insan vücuduna benzetilerek değişik adlar verilmiştir.” (Tuzcuoğulları, 2020). ıslık çalan oklar açısından bu yapı incelendiğinde temren kısmı ve temrenden önceki shaftın bağlanma kısmı dışında bir farklılık (avcılıkta kullanılan oklar hariç) görülmemektedir. Daha birçok savaş oklarında da olduğu gibi okların endamı ve yelekleri sabit kalıp sadece temren kısmının değiştirilmesi ile farklı kullanım amaçlarına hizmet edildiği görülmektedir.

Kişenko'nun (2003) bir araştırmasında; Tuvalılara ait oklarda temren ile kamış arasına ıslık haznesi yerleştirildiği görülmektedir. Burada temren üçgen yapıda olup savaş oku olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki; diğerlerinden farklı olarak hem ses çıkarması bakımından ürkütme amacı ile hem de düşmanı öldürmeye yönelik olarak tasarlandığı söylenebilir.

“Vızlayan okar, kemik bir ok ucuna delikler açmak sureti ile yapılırdı” (Ögel, 1998). “Bir parça katı malzeme [çoğu durumda korna] bir torna tezgâhına sabitlendi ve istenen şekle döndürüldü, ardından gövdesi bir uçtan oyularak bir ses odası oluşturuldu. Daha sonra, havanın ses odasına girmesini sağlamak için delikler açıldı ve şekillendirildi.” (Ewen & Elmy,1970).

Yine Kişenko (2003), çalışmasında incelediği bir örnek için; “ıslık aparatı: yuvarlak kemik, üç delikli, gövde ıslık aparatı altından at kılı ile sarılmış ve üzeri hu/huş ağacı kabuğu ile kaplanmış” şeklinde tarif ederken diğer bir örnek için ise “ıslık aparatı: kemikten, üç delikli... Okun aşağısında ıslık aparatının altında huş ağacı kabuğundan şerit bulunmakta” diye tanımlamıştır. Anlaşılıyor ki; temrenden hemen sonra (şaftın) ok gövdesi üzerine yerleştirilen ıslık haznesinin kaymaması ya da zarar görmemesi için sarıldığı, desteklendiği anlatılmakta. Bu desteğin at kılı ya da huş ağacı kabuğundan üretilen bir şerit ile yapıldığını anlıyoruz.

Osmanlı zamanında yapılan çavuş oklarında da ıslık haznesi “şaftın kendisinin bir uzantısı gibi görünür. İki tanesi kemik veya fildişi, biri siyah boynuzdur” (Ewen & Elmy,1970). Anlaşılacağı üzere ıslık haznesinden kasıt temrenin kendisidir. Zira Harbiye Askeri Müzesinde sergilenen 19. Yüzyıla ait oklarda da benzerlerini görmek mümkündür. Ancak, burada çeltik ya da deliklerden çok ok uçlarının ayrıca bir düdüğü gibi tasarlandığı görülmektedir.

3. ISLIK ÇALAN OKUN İŞLEVLERİ

Bu oklar açılan çeltikler veya delikler sayesinde farklı sesler çıkarıyordu. Savaş sırasında düşmanları ürkütmenin yanında haberleşme içinde kullanıldığı biliniyor. Muhtemel ki oklar; bu çeltiklerin veya deliklerin çıkardığı seslere göre kodlanarak kullanılabiliriyordu. Bu daha çok üst rütbeliler tarafından haberleşmek için kullanıldığı düşüncesini doğruluyor. Zira Osmanlılar zamanında “çavuş okları” olarak anılması bundan kaynaklı olabilir. Çok daha sonraları ıslık haznesi görevi gören ve daha çok av hayvanlarını ürkütüp menzile sokmaya yarayan hazne bölümü hacimli, yumurta şeklinde olanlarda Kaşgarlı Mahmut tarafından tanımlanmıştır. Buna bağlı olarak hem avda hem de savaşlarda günümüz iz mermileri gibi (havada giderken iz bırakan mermiler) ses çıkartarak kılavuzluk eden, hedef gösteren ya da işaretleyen ok özelliğinin üzerinde durmak gerekir.

3.1. Kılavuzluk

Mete'nin düzenli ordu kurmanın yanında ilk olarak ıslık çalan okları kullandığından bahsetmiştik. Babası tarafından emri altına verilen atlı birliklerini eğitirken bu yol gösterici (kılavuzluk) eden okları da kullanıyordu. Mete, ıslık çalan okunu nereye gönderiyorsa emrindeki askerlerde o yöne oklarını atmalıydılar. Mete'nin okları havada çığlık atarak diğerlerine kılavuzluk ediyordu. Mete askerlerinin de disiplinini ölçmek için ıslık çalan okunu önce kendi atına, sonra karısına yolladı, kendisine uymayanları öldürttü. Daha sonra babasının atına okunun yönünü çevirince bütün savaşçıların da aynı şeyi yaptığını gördü ve hazır olduklarına kanaat getirdi.

“Mete günün birinde babası Tuman ile beraber ava çıktı. Mete vızlayan okunu babası Tuman'a atınca askerlerde aynı anda onu takip ettiler. (Tuman'ı delik deşik edip) öldürdüler. Mete, bundan sonra üvey annesi ile üvey kardeşini de ortadan kaldırdı. (Babasının ve üvey annesinin) tarafını tutan vezirlerle büyük memurların da hepsini öldürdü ve kendisini İmparator (Şan-yü) ilan etti”(Ögel, 1998).

Mete, babasının Çinli hatunun etkisi altında kaldığını biliyor ve hükümdarlığa kendisinin yerine üvey kardeşinin geçirileceğini tahmin etmişti. Kaynaklara geçen bu olay ile ilk defa olarak, Hunlarda Mete zamanında ve kendisi tarafından ıslık çalan okların kullanıldığını öğreniyoruz. “Ayrıca avda da, (Mete'nin) vızlayan okunun gittiği hedefe, (Mete ile birlikte) ok atmayanların da, hemence başı kesilecekti” (Ögel, 1998). Aslında, anlaşılıyor ki Mete avda da ıslık çalan oklarını kılavuz olarak kullanarak bir nevi askerlerini eğitiyordu.

“Osmanlılar bu oka Çavuş Oku derlerdi. Bu oku daha ziyade, işaret vermek ve yön göstermek için komutanlar kullanırlardı” (Ögel, 1998). Çavuş unvanı Hunlardan kalma olduğu söylene de yazılı kaynaklarda rastlanmamıştır. Ancak Göktürklerden itibaren bu unvanın kullanıldığı bilinmektedir. Yani, öncesinde Mete'nin okları olarak bilinen “vızlayan-vızıldayan, ıslık çalan” oklar Osmanlı döneminde “çavuş oku” olarak isimlendirilmiştir.

3.2. Haberleşme

Eberhard'ın (1996) bildirdiğine göre, “aynı zamanda haber işareti için vızlayan oklar” kullanılmaktaydı. “Türk okları bu özellikleri itibariyle hedefe ve uzağa atışlarda, savaş ve savaş öncesi haberleşmelerde büyük rol oynamışlardır” (Türkmen & Yönel, 2017). “Bu oklar yönün öğrenilmesinde olduğu gibi, mücadelenin başlamasında, işaretleşmelerde de kullanılıyordu.” (Köhalmi, 1935; Durmuş, 2019).

“Haberleşmek amacıyla kullanılan bu oklara çavuş oku denilmesi; muhtemelen çavuşların orduda sultanın talimatlarını komutanlara ve askerlere ulaştırma yani haberleşme faaliyetlerinde görev almalarıyla ilgili olmalıdır.” (Solmaz, 2018). Ancak bu haberleşmenin okun fırlatılarak gerçekleştiği ve bu sayede ses ile iletişimin kurulduğu düşünülmektedir. “Çavuş oku” adı verilen sesli okların çıkardığı ses biçimine göre haberleşmenin gerçekleştirildiği belirtilmektedir (Güven, 1999; Göksu, 2016b; Küçük, 2018).

Bunun dışında, haberleşme bizzat okun elden götürülmesi ile de yapılabilirdi. Bu daha çok bir daveti simgelemektedir.

“X. asır Arap âlimi İbn 'ül Nedim, Bağdat'ta bir Türk komutanından alarak verdiği kayda göre, büyük Türk hükümdarı tabilerine bir emir yazmak istediği zaman vezirini çağırır; oku yarmasını emreder. O da üzerinde birtakım işaretler yapar. Türk ileri gelenleri (beyleri) bunların manasını bilir ve hükümdarın maksadını anlar. Az işaret (nakış) ile çok şey ifade edilir” (Turan, 1969).

Burada, Türk sultan ya da hükümdarlarının haberci oklar hazırlatıp yolladıklarını anlıyoruz. Türklerde yay hâkimiyeti, ok ise tabi olmayı temsil eder. Eğer bu oklar, bir savaşa askerleri ile birlikte davet için yollanmış ise kırmızı renk oklar tercih edilir.

3.3. Ürkütme

Islık çalan okların savaş ya da çatışma sırasında psikolojik etki yarattığı göz ardı edilmemelidir. Türkler savaşlarda genellikle karşı tarafa göre belirgin derecede daha az sayıda idiler. Savaşlarında en önemli şey; az kayıp verip çok mal yağmalamak, korku salarak tabi olunmasını sağlamak ya da vergiye bağlamak idi. Dolayısıyla düşmana korku salıp onun düzenini ve motivasyonunu bozmak için korkunç sesler çıkarıyorlardı. “Savaş meydanında aşırı korku oluşur ise; asker karşı karşıya bulunduğu durumun üstesinden gelemeyeceğini ve bu nedenle zarar göreceğini düşünerek endişeye kapılır. Ani dehşet duygusu, büyük korku paniği tetikler” (Eslen, 2003; Alandağlı, 2012). “Türkler savaşa, önce düşmanın maneviyatını bozmakla başlıyorlardı. Bu hususta en çok başvurdukları yöntem “korkutma” idi. Çünkü savaşın gidişi ve sonucu üzerinde korkunun çok büyük etkisi vardı” (Koca, 2003; Alandağlı, 2012). Okların, “yaydan çıktıktan sonra çıkardığı çılgıncı andıran sesle psikolojik bir etki uyandırdığı tahmin edilmektedir” (Ögel, 1998).

Islık çalan okların havada süzülürken çıkardığı vızıldama, yüzlerce ok atıldığında bir çılgıncı dönüşüyor ve karşı cephede panik yaratıyordu. Belki de düşman yüzlerce okun bu çılgıncı binlerce ok sesi olarak algılıyor olabilir. Ormanlık alanda nereden geldiği belli olmayan bu vızıldamalar karşı tarafın hücum etmesine şans tanımayabilirdi. Bu durum savaş meydanında çok büyük bir üstünlük demektir.

Çok daha sonraları yine benzer bir savaş sahnesi Selçuklular zamanında yaşanmıştır. İznik'i haçlılardan almaya çalışan Selçuklular'ın savaş sırasında kullandıkları oklarda benzer özelliklerde idiler. “Okların çıkarmış olduğu sesin yüksekliği Selçuklu okçularının ıslık çalan / vızıldayan ok kullanmış olduklarına işaret eder.” (Metin, 2014).

“Islıklı oklar tiplerine göre avda ve savaşta kullanılıyordu. Avda kullanımı, inleri ve saklandıkları yerlerden hayvanların ürkütülerek çıkarılmasına yönelikti.” (Durmuş, 2019). Önceden bahsi geçen, yine vızıldayan ancak ıslık hazinesi yumurta büyüklüğünde olan oklar büyük ihtimal ile avlarda kullanılıyordu.

Zira bu okların öldürme ya da yaralama özelliğinden çok havada süzülürken çıkardığı ses daha önemliydi. Belki de bu yüzden ıslık haznesi daha büyük ve güçlü olmalıydı. Av hayvanlarının bulunduğu çalı ya da ağaçlık bölgeye gönderilen bu oklar sayesinde hayvanlar ürüyor ve kamufle oldukları yerlerden çıkarak okçuların menziline giriyorlardı.

4. SONUÇ

Orta Asya bozkırlarında hâkimiyet iyi savaşçılara, kuvvetli atlara ve savaşçıların at üstünde kullandıkları silahlara bağlı idi. Ok ve yay, yakın muharebeye geçmeden önce savaşın sonucunu etkileyen en önemli silahlardandı. Bu güçlü yaylardan fırlatılan oklar bazen haber, bazen ürütmek bazense yol gösterici görevleri üstleniyordu. Bu açıdan incelendiğinde “ok ve yay” hem savaş stratejisi hem de savaş teknolojisi bakımından dönemin çok çok ilerisinde idi. 16. Yüzyıl ortalarına kadar ok ve yayın kullanılması ve ıslık çalan okların bu son dönemlere kadar görevlerini sürdürmesi buna kanıt olarak görülebilir. Sonuç olarak, ıslık çalan oklar, Türklerde, ilk olarak Mete zamanında karşımıza çıktığını görüyoruz. Zaman içerisinde, Orta Asya’dan Anadolu’ya kadar çeşitli amaçlar için kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanım amaçları; kılavuzluk, haberleşme ve ürütme, ıslık çalan oklara farklı işlevler kazandırmıştır. Savaş meydanının da, barışta ve avcılıkta asırlarca kullanılmış, savaşçıların işlerini kolaylaştırmış ve pek tabii devlet adamlarının yönetiminde de etkin bir rol almıştır. Bu anlamda ok ve yay savaş alanının en güçlü silahı olurken, devletin ve hâkimiyetinde sembolü olmuştur.

KAYNAKÇA

- ALANDAĞLI, F. (2012). *Selçuklu Devri Savaşlarında Sürpriz Baskın Korku ve Panik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- AKKAYA, M. Ş. (1943). At ve Binicilik. *Ülkü Halkevleri Dergisi*, (47), 7-9.
- CHALIAND, G. (2001). *Göçebe İmparatorluklar*. İstanbul: Doğan Yayınları.
- DURMUŞ, İ. (2019). Eski Türk Savaşa Araç-Gereç ve Taktiği. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (4), 49-70.
- EBERHARD, W. (1996). *Çin’in Şimal Komşuları*. 2. Baskı, (Çev: Nimet Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ERCİLASUN, K. (2009). *Türk Tarihinde Asya Hunları*. 1. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ESLEN, N. (2003). *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*. İstanbul: Q-Matris Yayınları.
- EVEN, E. & ELMY, D. (1970). Whistling Arrows. *Society of Archer-Antiquaries* (13)
- GÖKSU, E. (2016a). *İpek Yolunda Bir Kültür Unsuru Olarak, Ok ve Yay*. Yükselen İpek Yolu III. Cilt. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, Bildiri Kitabı, s. 266-280.
- GÖKSU, E. (2016b). “Okla Yükselen Millet”, *Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, s. 2469-2481, Kocaeli.
- GÖKSU, E. (2018). *Okla Yükselen Millet*. II. Baskı, İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları.
- GUMILEV, L. N. (2002). *Eski Türkler*. İstanbul: Selenge Yayınları. Çeviri: Ahsen Batur.
- GÜRGENDERELİ, R. (2015). Bir Okçuluk Risalesi: Kavname, *Turkish Studies, Literature and History of Turkish or Turkic*. 10(8), 1313-1324.
- GÜVEN, Ö. (1999). *Türklerde Spor Kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- KAFESOĞLU, İ. (1992). *Türk Milli Kültürü*. 8. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KIŞENKO, V.G. (2003). *Avrasya Kültürü Kadim ve Ortaçağ Okları: Rekonstrüksiyon Çalışması, Avrupa Stepleri Ortaçağ Periyodu, Arkeoloji Çalışmaları*, Cilt.3, Donetsk Ulusal Üniversitesi, Ukrayna Ulusal Bilim Akademisi, Çeviri: Mehel M A.
- KOCA, S. (2003). *Türkiye Selçukluları Tarihi*. II. Cilt, Çorum: Karam Yayınları.
- KOCA, S. (2010). *Türk Kültürünün Temelleri 2*. Ankara: Kültür Yayınları.

- KOHALMI, K.U. (1935). Über die Pfeifenden Pfeile der Innerasiatischen Reiternomaden. *Acta Orientalia*, III, 66-67.
- KÜÇÜK, M.A. (2018). İslam Öncesinden Sonrasına Türk Geleneğinde Bir Yaşam Stili: Okçuluk. *International Journal of Cultural and Social Studies*. 4(1), 178-191.
- METİN, T. (2014). Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış. *Journal of History School*, 7(17), 131-153.
- ÖGEL, B. (1998). *Türk Mitolojisi*. 3. Baskı, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖNGEL, H. B. (2001). *Türk Kültür Tarihinde Spor*. Birinci Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TURAN, O. (1969). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. C. I-II, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- TÜRKMEN, M. & YÖNAL, G. (2017). Türk Kültür Yaşamında Okçuluk. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(55), 523-533.
- TUZCUOĞULLARI, Ö.T. (2020). Osmanlı Devletinde Kullanım Amaçlarına Göre Ok Çeşitleri Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(59), 2803-2807.
- SOLMAZ, S. (2018). Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı, *SUTAD*, Bahar (43), 423-436.